
kortársunk, psziché

Jegyzet a költői énről

BÁNYAI JÁNOS

Istenben sincs egység,

hát bennem hogy legyen!

FERNANDO PESSOA

Weöres Sándor mimikrire hajlamos költői alkatáról már értekezett a kritika. A mimikri védekezés a fenyegető veszélytől. Természet adta lehetőség a túlélésre. Elképzelhető, hogy a költő, aki veszélyeztetve érzi a költészetet és a költői ént, veszélyeztetve egy, a költészettel nem barátságos korban, kilép a ráért időből és térből, hogy egy más időben és térben realizálja költői világát. A választás, elvben, végtelen. Hiszen minden idő és minden tér tele van *elhagyott* formákkal: „Lógó levetett ruhák / furcsán emlékeztetnek a testre / melyet burkoltak / míg el nem jött az este.” (Weöres Sándor: *Az elhagyott forma*) Csak arról van szó, hogy fel kell öltetni a „lógó levetett ruhák”-at. De nemcsak az elhagyott formák felé léphet, hanem a még ismeretlenek, a távoli jövőbe vetítettek felé is. Ehhez az irodalomtudományi futurologia még egzakt támpontokat is szolgáltat: 1. Hankiss Elemér: *Milyen verseket írnak majd kétezerben*, Kritika, 1971/6. A költő így megtalálhatja a paradicsomot, megtalálhatja a költészetnek még nem veszélyeztetett otthonát. Weöres Sándor költészetében a sok változat, a sok formai felújítás és újjítás, az elődökre hivatkozás, a téma-variációk sora, az értelmén túli nyelv kutatása mind egy-egy kísérlet a más időbe és térbe való kilépésre.

De valószínűleg nemcsak a mimikrire való hajlamosság diktálja mindent. Nemcsak a *Jelenlét*-ben a kor nevében megszólaló „dermesztő düledt Meduza-fő”, mely így beszél: „Segíts magadon! Egy ajtót nyitva hagytam: / már les rád a titok. Hát nézd meg, jobb-e ottan.” S legkevésbé sem az elvágyódás, melynek romantikus ismérveit aligha lehetne tagadni.

Hanem a költői én természete. Ami azt jelenti, hogy a más idő és tér,

a költészetnek egy nem itteni és jeleni otthonának a keresése nem pusztán kívülről jövő kényszer. A költői én Proteus: sokszínű, változékony, sokféle alkat.

A parton Proteus alakoskodik:
most majdnem isten, most a lehetetlen,
most számtalan hús gyönggyé szerteröppen,
most sziklává mered, most újra híg.

Víz és föld határ-láncára bukik,
de menny s mélység közt lakik: ő a tenger,
keblén sarat ringat, s e szerelemben
sár urává, emberré változik.

Bírák és bankosok areopágja
megméri, sorsa tűhegyen forog:
vagy visszadobják habzó szabad árba

vagy uszonyán ember-gúzs csikorog;
de minden sejtje tengert párolog:
száraz porvert tanyán nem élt hiába.

(Proteus)

Az *Átváltozások* harminc szonettjének második darabja, mely a költő-Proteust hívja életre. Első sorában a költő-lét kulcsaként az alakoskodás, első és második szakaszában pedig a költői én lehetőségeinek végtelenje az isten és a lehetetlen, a számtalan, a szikla és a híg, a víz és a föld, a menny és a mélység, a tenger, a sár és a szerelem, az ember végpontjai között és mélypontján. S bár sorsa „bírák és bankárok” mérlege előtt „tűhegyen forog” — „nem élt hiába.” Nem élt hiába a sokféle lehetőség között, a sokféle elhagyott vagy még fel nem ismert formában, a sokféle jelenlétben. A költői én mindez a lehetőség, mindez a forma, mindez a jelenlét. Ezért oly pontos, a modern költő szituációját meghatározó Fernando Pessoa-nak az *Autopsziográfia* című kis verse:

A költő nagy színlelő.
Oly jól ért a színleléshez,
hogy csak színleg érzi ő
a kint, mit valóban érez.

S olvasva a költeményt itt,
jól érzik az olvasók —
nem, mely benne élt, a két kint,
de mely bennük sem lakott.

S így kering, kört körre róva,
a kis felhúzó vonat,
értelmünk mulattatója,
melyet szívnek mondanak.

(Somlyó György fordítása)

Az alakoskodás és a színlelés jelentésértéke mindig negatív; használatuk rosszallást fejez ki. De az alakoskodás tűnik súlyosabbnak, mert egy állandó viselkedésformára vonatkozik, a színlelés viszont „csak” gyakran visszatérő érzés. Az alakoskodás állandó magatartás, a színlelés esetenkénti érzés. Ez az árnyalatnyi eltérés a két szó jelentésében és a jelentés súlyában mit sem változtat a mindenkettőben jelenlévő, állandó erkölcsi rosszalláson.

Hogyan csap át ez a nyilvánvaló erkölcsi negatívum költői értékbe, és a költői én megkülönböztető jellemvonásába.

Somlyó György így fogalmazza meg Pessoa versének „mondanivalóját”: az *Autopsziográfiájában* a költőről van szó, „aki színleli a kint, amit érez, s az olvasóról, aki az olvasottban sem a költő érzésével, sem a magáéval nem találkozik, hanem egy olyan, eddig senki által sem érzettel, amely csupán a költemény sajátja”. (*A költészet évadai* 3., 91. old.)

Proteus, aki a bírák előtt áll, alakoskodásával elvégezte feladatát: éppen alakoskodása miatt nem élt hiába a „száraz porvert tanyán”. Ezért nem releváns a bírák ítélete a tengeri istenről: visszadobhatják a szabadságba és emberként gúzsba is köthetik, ő elvégezte feladatát: kétszínűen és többszínűen egy sor magatartásformát teremtett, egy sor világot hívott életre, „minden sejtje tengert párolog”, és így semmiként sem merülhet fel a kérdés — a bíraskodás tárgyaltan — melyik volt vajon igazi alakja. Mint Proteus életében, a költészetben sem a költői énről van szó, hanem a költői én sokszorosságáról és sohasem egy definiált tér és idő — mondjuk egy, a költészetet üldöző kor — távlatából egy más térről és időről, mert a más a költészetben mindig egy és mindig első, mindig igazi. A pillanat teljessége ez, és a pillanat sohasem más pillanat. Ezért a költői én esetében sem merülhet fel az igazi kérdése, mert minden költői én, minden versként és a vers módján megvalósuló költői én igazi, egyszeri és egyetlen. A költő a költői ént éppúgy ölti magára mint az elhagyott vagy a még meg nem talált formát, és a jelenlét kérdésében is mindig a vers dönt. A bírák ítéelhetnek, a költő kisiklik ítéletükből.

Úgy tűnik, végre tényleg le kell számolnunk a költői személyiség önkeresésének mítoszával és mindazokkal a tévhitekkel, amelyek iskolás tudatunkban a költőt és a költészetet mindmáig övezik, azzal hogy a vers a költő élményét mondja el, azzal, hogy csak a szerelmes költő írhat szerelmes verset, azzal a mindig visszatérő és kíséző szándékunkkal, hogy a versből kiolvashatót valami konkrét megtörténésre vezessük vissza. Meg kell értenünk végre, hogy „A költemény, amely nem valami meglévőnek a ‚kifejezése’, nem valami eddig ismertet ‚jelent’, hanem maga is valóság, új létező, a költő és az olvasó szubjektív igazságán túlnövő egyetemesebb igazság.” (Somlyó György: *A költészet évadai* 3., 94. old.) S azt is végre, hogy nemcsak a költemény új valóság, új létező, hanem vele együtt a költő, a költői én, a költői élmény is.

Weöres Sándor költészetében megszólalt egy teljes életrajzzal, stílussal, sorssal, világnézettel, ars poeticával felruházott költői én, eddigi sok költői énje közül az első definitíven megnevezett: *Psyché, a múlt század eleji költőnő*. S ezzel, mint minden igazi költői felfedezés, egy sor megrogzött, állandósult fogalmat, mértéket, tételt tett kérdésessé.

Psyché első versei — valószínűleg azok, amelyek az *Utószó*, 1971 (Jelenkor, 1971/7—8.) szerint — 1964-ben „egy vegyes régi kézirat-kötegből” bukkantak elő, a Hidban jelentek meg egy aránylag szűkszavú, a költőné életének és költészetének akkor ismert adatait közlő jegyzet és egy, a vállalkozást definiáló post scriptum kíséretében. A ciklusnak ezt az első tíz versét a jegyzetekkel együtt azóta átvette a *Merülő Saturnus* (Budapest, 1968) és az *Egybegyűjtött írások* (Budapest, 1970), de a költőnek egyik interjújából (Bertha Bulcsu: *Interjú Weöres Sándorral*, Jelenkor, 1970/12.) kiderül, hogy Psyché továbbra is foglalkoztatja, tovább dolgozik a cikluson és hogy az valószínűleg száz versből áll majd, melyek közül „Ötven hosszabb lesz, a többi kétsoros, négysoros epigramma.” (U.o. 1065. old.) Azóta mind nagyobb számban láttak napvilágot a Psyché-versek a lapokban és a folyóiratokban. Nem jelent meg még a bejelentett száz vers, lehet, hogy a közétetteket sem ismerjük mindet, de amióta a versek mellett napvilágot látott Weöres Sándor két prózai dolgozata is, az *Egy kortárs Psychéről* (Jelenkor, 1971/4.) és az *Utószó*, 1971., már átfogó képet kaptunk a múlt század eleji költőné életéről és költészetéről. Az eddigi költeményeket követhetik még újak, olyanok is, amelyek nemcsak árnyalják, hanem tovább is rajzolják majd, sőt át is alakítják az eddig kialakult képet, de a mostanival már felmerült Weöres Sándor vállalkozásának kérdése, előttünk van az a probléma, amit Psyché jelent és amit a Psyché-versek hoztak felszínre.

Voltaképpen a költőné én kérdése.

Weöres Sándor időben és térben pontosan lokalizálta a költőnőt és költészetét. 1795-ben született Nagylónyán, polgári neve Lónyay Erzsébet. Bonyodalmas életút után 1831-ben halt meg, még pontosan fel nem derített körülmények között. Eddig ismert első versét 1808 tavaszán „tizen-három esztendő fővel” írta a kertben öccsét dajkálva. Első költői korszaka 1816-ig tarthatott, mert az akkor *Nagy Adelinához* című, alkaioszi strófában írt verséhez Sárospatakon, 1821-ben ezt a jegyzetet fűzte: „Hattyú dalom, azt teszi, utolsó énekem. Írám egy kevéssel frigyünk előtt, még csak leendő Sógornémnek. A' fennt emiített Vulcanus: akkoron Jegyesem, mostan gyermekeinknek Attyok. Ettől fogva nem énekeltem. Sic transit gloria mundi.” A házasságkötéssel múlt el tehát a költőné dicsőség. Ezt az első korszakát Weöres Sándor így jellemzi: „Poézise eleinte gondtalan, édes, klasszicizáló rokokó, Csokonai hatása alatt. Később Berzsenyi súlyosabb hangja érződik, de csak a megformáláson; Berzsenyi emelkedett komolysága hiányzik belőle, továbbra is játszi csúfolódó.” 1811-ben Kazinczyhoz írt episztolájában első mesterének Dessewffy Józsefet tekinti: „lantot kezembe ő ada, / Bibliothecája kincseit mind megnyitá / Előttem, hogy ne maradnék pusztai vad fakó” (*Illustrissime Kazinczy Ferenc úrhoz*), de a verset — nyilván nem-episztolai híryanaga miatt — nem meri megküldeni az akkori irodalmi nagyságnak, aki viszont az *Utószó*, 1971. szerint kedvelhette az ifjú költőnőt, hiszen két verset is írt hozzá.

Első költői korszaka után csak „1824-ben mozdult ki először hosszabb időre a néki oly ellenszenves békés jómódból.” (*Utószó*, 1971.) „Ekkor kezdett ismét verseket írni. Többnyire csak ötleteket négy sorban, tömör, egyszerű, öreges vázlatokat, bár még csak harmincas éveit taposta.” (U.o.) Egy hosszabb angliai és olaszországi utazás során néhány hosszabb

verset is írt, az új élménynek kijáró felfedező örömmel, de némi fanfarsággal is, bölcs iróniával szólva az új világ új sikereiről.

Weöres Sándor szerint ez idő tájt foglalkoztatja versei közlésének a gondolata is, és ezért megküldi néhány „zsengejét” Toldy Ferencnek, „ítéletét kérve”. Toldy némi megértéssel, de keményen és élesen bírálja a költőnőt. Egyes verseihez megjegyzéseket fűz, elítéli bennük a durvaságot, gorombaságot, „több itáliai simaságot, finomságot” követel tőle, kifogásolja nyíltságát és szabadszájúságát, versei rigmusszerűségét, továbbá hogy német nyelven ír, sőt semmilyen nyelven stb. S megjegyzéseihez levelet mellékel, melynek lényege, hogy Psyché „lírálja kedves házi mulatság, de publicum elibe nem való”.

Toldy levelének azonban van egy jóval fontosabb vonatkozása. A levél kiemeli, hogy Psyché lírájában van szikra, sőt tűz is, de „Olyan tűzvész, mely felperzseli a hajlékokat, s csak hamvat s törmeléket hagy pusztítása nyomán. Sajnálatosan, nem az a tűz, mely szelíden lánkol a tetők alatt, melegét, eledelt készít, a család, a haza, az emberiség javára. Oh ha ezen tüzet reménylhetném a Ngs. Bárónétól!” (Utószó, 1971.) Azért fontos Toldy levelének ez a része, mert arra figyelmeztet, Psyché versei nem tartoznak bele koruk költészeti irányába, elűtnek attól, amit a kritikus a költőtől és költészetétől elvár. Psyché lelkes és kicsapongó lírája nem vállalja a család, a haza, az emberiség szolgálatát, inkább a maga kedvét éli ki, női hajlamait és bensőjének sokszor botránys lázát. De nem fogadta el Kazinczy tanácsait sem. Életvitelével és magatartásával is elűt a századelő hölgy-eszményétől. Illetőleg, azzal a magatartással, amit versei valósítanak meg, mert hisz — Toldy is kiemeli — ismeretek a hazáért tett — elsősorban mecénási — szolgálatait. Toldy levele tehát nemcsak Psyché verseinek a közlésnek ellentmondó, sőt azt megbotránkoztató voltára figyelmeztet, hanem arra is — s ez itt a legfontosabb —, hogy amíg teljes azonosságot vélünk a költőnő kicsapongó élete és pajkos, szerelmes, nyíltan kínálkozó lírája között, kiderül, a költőnőt másnak ismerik, másnak is ismerik. Vagyis, amikor Weöres Sándor megírta Psyché életrajzát és megírta Psyché verseit, már eleve figyelmeztetnie kellett arra, hogy a költői én és az életrajz bizonyos vonásaiban eltér egymástól, azonosságuk nem kötelező. A megteremtett, kigondolt költői én versei is csak részben, bizonyos esetekben azonosulhatnak a megteremtett, kigondolt költő életrajzával.

Hogyan kell és hogyan lehet ítélni Psyché verseiről?

Ha majd együtt lesz mind a száz vers, akkor ítélni a kritika Weöres Sándornak erről a ciklusáról valóban megbízhatóan. Ma csak egyes darabjairól mondhatunk ítéletet. És azokról az esztétikai hírértékekről, amelyeket ezek a versek hoznak.

Figyeljük meg Psyché első költői korszakának záróversét, a már említett *Nagy Adelinához* címűt, melyet a költőnő „A' bodrogi tanyán, 1816 nyár-elő hava 10-dikén” írt:

Asszony személt nem tűnök a' tájamon,
Mert túbé fűznek, meg-sodorintanak
Vékonyra és görbére (majd hogy
Epp ugyan így unom en-pofátskám),

Tsak téged, édes Delna! ha meg-jelen
Friseur-busított bodri kutyó hajad
Lombúl borúlván ablakomra:
Ízibe szállok eléd, feledve

Főző kalán, kelt tészta, repett ümög,
Kő likban égő fuladozó pokol,
Füstöt lövő, szikrát pökő száj:
Vulcanus üsttye, de Cyprisé lőn.

Fussunk a' bimbós kertbe, a' fák közé,
Szedgyünk tseresnyét, bor pirosat, chérie!
Meg-bánnya még a' sánta míves:
Mért hagyta fütve kohót, ha el-ment!

És az „Ischia, 1830. Februarius 22.” jelzésű, tehát költészete utolsó szakaszába tartozó *Olafjak* című versét:

Oliva tövek,
Szorgos csunya fácskák.
Mint ifjú paraszt asszonyok,
Elkínzottak, göcsörtösek,
Setét gondjokat virágzók
Mindég terhesek,
Lábszárakon arteriosis
Lilás kékes bogai,
Kezők ügyében sok gyerek.
Ormótlan cipellőjüek,
Maszatos kötényüek,
Eleven áldozatok,
Már ifjan öregek.
Szorgos csunya fácskák,
Oliva tövek.

A két vers talán jelezheti a Psyché-versek poetikáját, bár nem biztos, hogy a legjellemzőbbek.

Első pillantásra úgy tűnhet, Psyché a 19. század költészetének első negyedében kiváló újtó volt. De ha közelebbről vesszük szemügyre a verseket, akkor kiderül, hogy azok átveszik a múlt század első évtizedei költészetének ismérveit. Elsősorban nyelvükkel és formájukkal. A második vers szabadabb ritmusképe és szabálytalannak látszó rímszerkezete sem változtat ezen. Sőt átveszik az akkor még nem rendszabályozott ortográfiát is. Tehát, egy voltaképpen már halott poétikát ébresztgetnek. És semmiképp sem törekszenek arra, hogy az elhagyott formát új, jeleni tartalmakkal töltsék fel. Híryanagyuk is 19. századi. Vagyis, a nyelvi, poétikai meghatározók, a versek híryanaga is, mind egy végérvényesen elmúlt kor jegyei Weöres Sándor Psyché-versein. Mint a versek költője, a fiktív költői én, az egész ciklus is „múlt század eleji”. S esztétikai értékei ebből közvetlenül következnek.

Az irodalomtudományban kialakult egy elfogadható szemlélet a formák, a poétikai eszközök, a költői témák kiszikkadásáról, arról, hogy

idővel, valószínűleg a sok használat következtében, a korábban forradalminak hitt újítások kiürülnek, anakronisztikussá válnak. Valószínűleg így van ez, ha az egyes korszakok egymásutánját figyeljük. A formák, a szóképek, a témák elkopása bizonyos dinamizmust, mozgást biztosít a költészet történetének, bár ez a mozgás elsősorban technikai, tehát nem feltételez értékkülönbséget. Az egész szemlélet leíró jellegű, és nincs — illetőleg csak az epigonok esetében van — értékelő funkciója. Weöres Sándor Psyché-versei nem kérdőjelezzik meg ennek a szemléletnek a használhatóságát és megalapozottságát. Ellenben egy különös jelenségre figyelmeztetnek. Láthattuk, a versek minden vonásukkal 19. századiak. De hatásuk friss és jeleni. Ebből arra lehet következtetni, hogy amikor a költészet távolabbi múltjára tekint vissza, tehát a nem közvetlenül őt megelőzőre, akkor olyan „elhagyott” formákat és eszközöket talál, melyek az újdonság erejével hatnak, tehát kiszikkadásuk, kiürülésük csak látszólagos.

Egy rég halottnak vélt poétikát elevenítettek fel Weöres Sándor Psyché-versei, és éppen azért, mert rendkívüli következetességgel tartották magukat ehhez a poétikához, valósítottak meg jeleni költői értékeket, és tették költőjüket, Psychét, a hajdani költőnőt, kortársunkká.

A Psyché-versek első közlésekor írt post scriptumban mondja Weöres Sándor, hogy „A magyar irodalomban talán szokatlan, hogy valaki az énjének egy-egy megvalósíthatatlan részét egy másik személlyé sűrítse, olykor más korszakba is. A világirodalomban sok példa van erre: Pessoa négy fő és sok mellék-énje, Chatterton középkorba visszavetített versei, nálunk Thaly kuruc nosztalgiája.” A jelenség nem egyedülálló, mégis nemcsak szokatlan, hanem rendhagyó is. Valószínűleg nemcsak azért, mert „Ez a ,pót-én-kivetítés’ alkalmat ad más temperamentum és más stílus használatára, a szókincs- és mondatformálás más módjára: vagyis nyelvi és szellemi felfrissülésre.” — ahogyan a post scriptum mondja, hanem azért is — s talán mindenekelőtt azért —, mert a költészet mindig én-kivetítés, és ez az én sohasem állandó, sohasem változatlan, vagyis sohasem egészen biztos, melyik az én és melyik a pót-én.

Weöres Sándor verseiben a költői én sokszorosításának: az alakoskodásnak és a színlelésnek, mely az erkölcsi rosszallásból költői értékke minősülhet át, sok példáját láthatjuk; valójában sohasem állíthatjuk. Éppen ez a költői énje az igazi, mert egy másik gyorsan és hevesen rá-cáfol és erre még erősebben egy harmadik. S éppen ezért az ő költészete bizonyítja leginkább, hogy a költői én éppen olyan módon eleme — egyik eleme! — a versnek, mint minden más poétikai eszköz; a vers semmit sem kap eleve készen, az „elhagyott” formát sem, a szavak jelentését sem, mindent önmaga formál meg és minden vonása, jegye versvoltának a produktuma, így a költői én is. A költői ént tehát le kell vennünk arról a magaslatról, amire a hagyományos kritika és az irodalomtörténet helyezte. Nincs egy állandó költői én, mely egy költő minden versében változatlanul visszatérne. A költői én éppúgy változik, mint a forma, a szóképek, a mondanivaló. Tehát nincs egy költői én, az egyes költői műveken belül csak a költői ének sorozata lehetséges, a minden versben újra és újra életre hívott költői én. Minden vers mögött egy másik költő áll és ennek mindig külön életrajza, sorsa, stílusa, ars poeticája van. A költők rendszerint nem írják meg költői éneik életrajzát: a ver-

sek immanensen magukba foglalták. Ezért nem is válhatott ily módon problémává a költői én. De miután Jorge Luis Borges kimondta, hogy „Sohasem tudom, kettőnk közül ki írta ezeket az oldalakat.” (Walter Höllerer gyűjteményében: *Theorie der modernen Lyrik*. Dokumente zur Poetik I., 375. old.) és miután Fernando Pessoa leveleiben beszámolt költői éneji születéséről, s miután Alvaro de Campos — egyik költői énje — közétette emlékezéseit mesterére, Alberto Caeiróra, másik költői énjére, s miután Alvaro de Campos megírta jegyzeteit egy nem-arisztotelészi esztétikáról (mind Walter Höllerer idézett gyűjteményében, 224. old. és tovább), az egységes és oszthatatlan költői én szobra romba dőlt, és romba dőltek mindazok a romantikus költő-eszmények, amelyeket a lármás avantgarde-ok hiábavalóan ostromoztak. Kiderült, hogy mindaz, amit a vers érzés- és élményanyagának tartunk, voltaképpen a vers produktuma, kiderült, hogy a versben megszólaló költői én sem más, mint a költemény hajtása. Jelentőségét és fontosságát ez a felismerés semmiképpen sem csökkenti, csak emelni tudja. És még egy kulcsot ad a modern költészet titkának megfejtéséhez.